

Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie I

(Teoretické koncepce

a jejich autoři)

10

Učební texty Univerzity Karlovy v Praze

Soudobá sociologie I

(Teoretické koncepce a jejich autoři)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:

prof. PhDr. Jiří Kabale, Ph.D.

PhDr. Jan Balon, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2007

© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2007

ISBN 978-80-246-1275-1

ISBN 978-80-246-2729-8 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem /7

Stanislav Holubec

Teorie světového systému Immanuela Wallersteina /9

Markéta Sedláčková

Zygmunt Bauman: Teoretik doby postmoderní /40

Naděžda Čadová

Alvin a Heidi Tofflerovi aneb cesta do budoucnosti /52

Jiří Šubrt

Niklas Luhmann: Komplexita, evoluce, kontingence /68

Marek Německý

Strukturální neofunkcionalismus Richarda Müncha /120

Jiří Šubrt

Anthony Giddens: Teorie strukturace, teorie modernity /138

Petr Lupač, Jan Sládek

Městská otázka a informační věk v díle Manuela Castellse /178

Jiří Šubrt

Druhá moderna a její rizika: Ulrich Beck /212

Ondřej Lánský

Kritická teorie a teorie uznání Axela Honnetha /241

Zuzana Uhde

Feministická společenská kritika: Rovnost a diference /279

Ondřej Štěch

Amitai Etzioni: Od organizace k aktivnímu občanství /315

Úvodem

Studijní texty *Soudobá sociologie I: Teoretické koncepce a jejich autoři* chtějí mapovat významné teoretické trendy, jež ovlivňují charakter sociologie na počátku 21. století. Publikace je určena studentům, kteří mají tuto problematiku ve svých studijních osnovách, i všem ostatním zájemcům z řad odborné i širší veřejnosti.

Učebnice vznikala spontánně jako jakýsi vedlejší, předem neplánovaný produkt výuky soudobých sociologických teorií na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Při jejím zpracování mohl editor využít skutečnost, že řadou aktuálních témat se zabývají jeho mladší kolegové, studenti, čerství absolventi nebo doktorandi. Kniha přináší soubor textů, jejichž vznik byl iniciován různými okolnostmi, a proto nemají zcela standardizovanou podobu. I přes určité rozdíly v přístupech k jejich zpracování lze nicméně konstatovat, že všechny zveřejněné práce si kladou primárně za cíl podat základní, všeobecný a relativně ucelený výklad zvolené problematiky. Tematicky jednotlivé příspěvky spojuje skutečnost, že referují o klíkových postavách soudobé sociologie, které významným způsobem zasahují do diskusí o povaze soudobého světa a jejichž teoretická činnost má často (nikoli však ve všech případech) i určité politické konotace.

Je zcela zřejmé, že publikace tohoto rozsahu nemůže postihnout soudobou teoretickou scénu v celé její šíři a pestrosti. Nezbyvá proto, než zcela otevřeně přiznat, že základní tendencí, jež sestavení studijních textů orientovala, nebylo úsilí o vytvoření nějakého reprezentativního přehledu,¹ nýbrž zcela jednoduše snaha zpřístupnit touto cestou především ty autory, kteří zatím u nás nebyli v sociologických učebnicích představeni v té míře, jaká jejich dílu náleží. To, že jsme do názvu naší práce umístili číslici „I“, navíc znamená, že v započatém úsilí hodláme v blízké budoucnosti pokračovat.

Jiří Šubrt

---

¹ Zájemce o systematictější pohled na soudobou sociologii lze odkázat především na knihy *Sociologické školy, směry, paradigmaty* (Praha, Sociologické nakladatelství, 1994) a Jiří Šubrt *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie* (Praha, ISV, 2001).

Teorie světového systému Immanuela Wallersteina

Stanislav Holubec

Teorie světového systému představují asi nejvýznamnější pokus o vytvoření ucelené teorie vzniku a fungování kapitalismu, jaký zazněl ve 20. století. Jejimi nejvýznamnějšími představiteli jsou Immanuel Wallerstein, Andre Gunder Frank a Christopher Chase-Dunn. Tito autoři publikují od sedmdesátých let články a studie z oborů sociálních a hospodářských dějin novověku, otázek rozvoje zemí třetího světa, fungování světové ekonomiky a globální nerovnosti. Asi nejznámější prací se stala třísvazková Wallersteinova monografie *World System I., II, III.* [1974, 1980, 1989]. Immanuel Wallerstein² (*1930) byl původním vzděláním afrikanista a k problematice dějin a fungování kapitalismu dospěl v 60. letech, když se zabýval otázkami možností rozvoje afrických států. Za hlavní inspirační zdroje teorie světových systémů uvádí marxismus a další autory vycházející z marxovské tradice zabývající se dějinami hospodářství, např. N. D. Kondratěva³

---

² Wallerstein se narodil v New Yorku, vystudoval Columbia University tamtéž a stal se profesorem sociologie v roce 1971 na McGill University. Celosvětově proslulosti se dočkal až za svého působení na Binghamton University (SUNY), kde byl ředitelem Centra Fernanda Braudela pro studium hospodářství, historických systémů a civilizace. V letech 1994–98 byl předsedou Americké sociologické asociace. V současné době působí jako emeritní profesor Yale University. Wallerstein působil také na mnohých místech v zahraničí, např. jako ředitel École des Hautes Études en Sciences Sociales v Paříži. Od počátku 70. let se věnuje studiu vzniku a rozvoje kapitalistického světového systému. Výsledky své práce publikoval v třídílné monografii *The World-system* [1974, 1980, a 1989] a *The Capitalist World-Economy* [1979]. V posledních letech působí jako jeden z teoretiků antiglobalizačního hnutí, společně s P. Bourdieu nebo N. Chomskym. Z tohoto období vyšla v češtině jeho kniha *Vzestup a pád americké moci*. Na svých internetových stránkách publikuje pravidelně komentáře k aktuálním politickým problémům.

³ Ruský ekonom N. D. Kondratěv (1892–1938) rozpracoval teorii hospodářských cyklů, podle které spočívá vývoj kapitalistických ekonomik v tzv. dlouhých vlnách trvajících čtyřicet až šedesát let. Každá z těchto vln má svou fázi A a B. Ve fázi A dochází k růstu výroby, k inovacím, k nebezpečí válek, vzniku diktatur a k revolucím v rozvinutých zemích, ve fázi B naopak klesá tempo růstu, vzrůstá sociální nerovnost, ale také klesá počet stávek a aktivita širokých vrstev. Diktatury se prosazují spíše v chudších zemích [Prorok, 199: 120–132].

nebo J. A. Schumpetera, dále francouzskou školu Annales představovanou F. Braudemem, z níž si Wallerstein vypůjčil koncept „longue durée“ neboli cyklů dlouhého trvání a její geografický redukcionismus⁴. Třetím zdrojem jeho práce je obecná teorie systémů.

Světový systém je pro Wallersteina územím propojeným ekonomickými vazbami s danou strukturou a funkcemi, slovy Chase-Dunna „mezisocietální sítí regulované interakce“ [Chase-Dunn, 2004:3]. Původně hovořil Wallerstein pouze o jednom světovém systému, který se v dějinách objevil – evropském kapitalistickém, později připustil možnost existence alternativních systémů či protosystémů, které existovaly již dříve případně v jiných oblastech světa a byly expanzí kapitalistického světového systému zničeny. Kapitalistický světový systém vzniká v Evropě po roce 1450, kdy především díky dálkovému obchodu dosáhla hospodářská integrace takového stupně, že se vytvořil ekonomický celek nové kvality. Přispěla k tomu také krize feudální ekonomiky, která byla podle Wallersteina způsobena především třemi faktory: 1. Zemědělská produkce upadala nebo stagnovala tím, jak vládnoucí třída feudálních společností rostla a zvyšovalo se zatížení sedláků. 2. Hospodářský cyklus feudální ekonomiky dosáhl svého vrcholu ve třináctém století, poté začala tato ekonomika nenávratně stagnovat a upadat. 3. Klimatické změny té doby vedly k úpadku zemědělské produkce a způsobily větší náchylnost populace k masovým epidemiím. Pro Wallersteina nevzniká kapitalismus díky protestantské etice, jak tvrdí M. Weber, ani výlučně díky prvotní akumulaci kapitálu, jak tvrdí K. Marx. Klíčovou roli podle něj mají další faktory: Je to především dálkový obchod a směna zboží mezi jednotlivými regiony a vytvoření sociální skupiny kupců, bankéřů a vlastníků manufaktur ve velkých městech.

Nově vzniklý ekonomický celek obsahuje západní Evropu a dochází v něm k nerovné dělbě práce mezi jednotlivými regiony. Tak se začínají vytvářet tři základní zóny systému. V centru se nachází jádro – „core“, které především konzumuje a produkuje nejkvalitnější výrobky. Odtud také pochází většina kapitálu a nacházejí se zde hlavní centra směny. Na počátku světového systému bylo jádro tvořeno Anglií, Nizozemím a severní Francií. Na okrajích systému existuje periferie, území které dodává suroviny a levnou pracovní sílu. Ta je v této době tvořena především vý-

---

⁴ Přesvědčení, že tvar, reliéf zemí a kontinentů má zásadní vliv na historický vývoj společnosti zde žijící.

chodní a severní Evropou a jižní Itálií. Mezi těmito územími se nachází semiperiferie – oblast, která má jak rysy jádra, tak rysy periferie. Jestliže jádro hraje roli vykořisťovatele a periferie roli vykořisťovaného, semiperiferie hraje roli střední třídy. V 16. století ji tvořilo Německo, jižní Francie, severní Itálie, Španělsko a Portugalsko. Území, které není do světového systému integrované, se nazývá vnější oblast – „outer area“.

Světový systém vykazuje několik základních dynamik: 1. Především se rozpíná. Jestliže zasahoval počátkem 16. století pouze západní Evropu, do poloviny 19. století integroval prakticky celou planetu. 2. Vazby ve světovém systému se prohlubují. Míra integrace je především z perspektivy 20. století udivující. Například objem zboží přepravený zámořskými koráby v 16. století mezi Evropou a zbytkem světa představuje jeden kontejnerový trajekt 20. století. Přesto se jedná podle Wallersteina o kvalitativně stejný fenomén. 3. Třetí tendencí je, že ani dané tři kategorie nejsou ve světovém systému neměnné. Jednotlivé země mohou vykazovat vzestupnou i sestupnou mobilitu. Lehce se rozšiřuje především semiperiferie na úkor periferie a centrum na úkor semiperiferie, i když existují i případy zemí, které se přesunuly opačným směrem. Když Wallerstein hovoří o možnostech mobility jednotlivých zemí v rámci světového systému, vždy zdůrazňuje, že tyto možnosti jsou velice limitované. To podle něj platí i pro dvacáté století. Přesto během vývoje došlo v některých případech k posunu jednotlivých zemí v této hierarchii. Podle Wallersteina existují tři strategie, jak toho dosáhnout:

1. **První nazývá „chycením se příležitostí“.** Během fáze restrukturalizace světové ekonomiky se oslabí pozice některých zemí jádra a země (semi)periferie mají šanci pokusit se o vzestup na úkor jiných zemí – často pomocí vojenské agrese. Tuto strategii uplatnilo Rusko v 19. stol. a Brazílie a Mexiko ve 30. letech 20. stol.,
2. **Dále je zde rozvoj pomocí inovace.** V rámci Kondratěvovy A fáze vývoje světové ekonomiky vyšší stupeň světové ekonomické poptávky vytváří prostor pro rozvoj některých zemí. Tuto strategii použilo Skotsko v 18. století a Jižní Korea a Tchaj-wan po druhé světové válce,
3. **Poslední strategii nazývá spolehnutím se na vlastní síly.** To obsahuje zbourání mýtů ke kapitalistickému světu a je především představována socialistickou cestou. Tuto strategii nesledovalo jen Rusko a Čína, ale také asi tři tucty dalších zemí třetího světa. Jestliže byla po jistý čas účinná v Rusku, příklady mnoha ostatních ukázaly i její značné nedostatky.

Důležitým rysem je přesouvání jádra světového systému. V okamžiku jeho vzniku se nalézalo v Nizozemí, v 17. století se přesunulo do Londýna, v 19. století do Spojených států a ve 21. století dojde možná k jeho přesunu do východní Asie. Politickou nadstavbou fungování světového systému jsou velmoci, které v něm dominují. Wallerstein ukazuje, jak musí stále zápasit o své postavení s těmi, které nazývá vyzývatelé. Ve světovém systému dochází ke stálému boji o politickou hegemonii. Podle Wallersteina a Chase-Dunna existovaly v jeho dějinách pouze tři hegemonie: nizozemská v 16. století, britská v 19. století a americká ve 20. století. Tito tři hegemoni měli také své vyzývatele, kteří se pokoušeli zaujmout jejich postavení. Jednalo se o habsburské impérium v 16. století, Napoleonovu Francii a vilémovské a nacistické Německo. Každý z těchto vyzývatelů se pokoušel prosadit především pomocí vojenské síly, a ani jeden z nich nebyl úspěšný.

Jaké základní rysy musí vykazovat stát, aby mohl usilovat o status hegemonu? Podle Christophera Chase-Dunna je to především: 1. geografická pozice. Aby se stal stát hegemonem, musí ležet v jádru světového systému; 2. hegemoni musí být schopni rozvíjet takové technologie, které by jim získaly schopnost produkovat masově zboží mnohem účinněji a levněji než jejich soupeři; 3. hegemoni musí vytvářet státy, jež nejsou ani příliš silné ani příliš slabé, a navíc jsou relativně pluralistické. V případě Spojených provincií a Spojených států se dokonce jednalo o federace [Sanderson 1995: 45].

Hopkins a Willkinson tvrdí, že velmoc začíná upadat obvykle už v okamžiku, kdy se stane hegemonem. Jaké jsou další důvody velmocenského úpadku, jak je zmiňují jednotliví autoři?

a) Především má hegemon vždy své rivaly a ti se snaží podkopat jeho pozici. Ve vztahu k této skutečnosti se hegemoni obvykle vyslovují pro otevřenou světovou ekonomiku, neboť vyhovuje jejich pozici. b) Hegemon musí nést náklady své hegemonie. Na to potřebuje silnou armádu, ale silná armáda je obvykle nebezpečím pro udržení hegemonie, neboť stále více a více prostředků je vydáváno na rozpočty armády místo na podporu ekonomického růstu. Např. Spojené státy spotřebovávají dnes přibližně čtvrtinu svého rozpočtu na „obranu“. c) Míra produktivity hegemonu se nevyhnutelně v průběhu času snižuje. Např. průmyslová zařízení stárnou a je třeba nových prostředků na jejich obnovu. d) Když upadá nadřazenost hegemonu v produktivitě, snaží se ji udržet alespoň v organizačním měřítku především použitím vojenské síly, což opět zatěžuje jeho rozpo-

čet. e) Hegemon zajišťuje vysokou míru životní úrovně pro své obyvatelstvo, čímž také zvyšuje jeho náklady. Např. podstatným rysem sociálního smíru ve Spojených státech, „pax americana“, byly vysoké mzdy dělníků. Během doby ale tyto vysoké mzdy snížily konkurenceschopnost USA. f) Konečně proti hegemoniální nadvládě často pracuje sama podstata kapitalistického světového systému. Jak říká Chase-Dunn: „Kapitalistická výroba upřednostňuje mnohostředový mezistátní systém, protože ten zaručuje větší možnosti pro pohyb kapitálu, než jaký by existoval ve světovém státě“ [Chase-Dunn 2002: 8].

Wallerstein rozlišuje tři fáze vývoje světového systému: První fáze trvá přibližně mezi lety 1450–1640 a je charakterizována odpoutáváním od zbytků feudalismu. Druhá fáze trvá v letech 1640–1760 a vyznačuje se konsolidací systému a zničením všech systémů alternativních. Tyto dvě fáze byly obdobím jen velmi pomalého růstu. Třetí fázi nazývá Wallerstein „druhou érou velké expanze kapitalistické světové ekonomiky“ a nachází se mezi rokem 1760 a první světovou válkou. Je pro ni charakteristické zvyšování míry mechanizace, jež je obvykle nazýváno průmyslovou revolucí. Čtvrtá fáze začíná první světovou válkou a nacházíme se v ní prý dodnes. Jak si ukážeme později, teoretici světového systému odmítají pojem globalizace a zdůrazňují, že od roku 1914 žijeme v zásadě stále ve stejné fázi vývoje světového systému.

První fáze 1450–1640

V prvních desetiletích existence světového systému byly jeho dominantními silami Španělsko a Portugalsko. Jejich moc byla spíše založena na vojenské převaze a ziscích plynoucích ze zámořského obchodu než na roli skutečného centra ekonomické integrace. Proto také svou dominantní roli záhy ztratily ve prospěch ekonomicky lépe připraveného Nizozemí. Příčiny pádu Španělska a jeho setrvání na semiperiferii jsou předmětem diskusí historiků. Mnozí zdůrazňovali břemeno těžkopádného státního aparátu. Wallerstein např. tvrdí, že Španělsko si nedokázalo vytvořit takový druh státní byrokracie, jaký by umožnil dominantní španělské třídě profitovat z vytváření evropské ekonomiky. Kromě parazitní státní byrokracie bylo Španělsko také zatíženo luxusními výdaji dvora stejně jako vedením nákladných válek.

Vzestup Holandska nastal ve druhé polovině 16. století. Již ze středověku byla tato země asi nejlépe z celé Evropy připravena na tuto roli. Společně se severní Itálií a francouzským Champagne vytvářela hlavní osu středověkého obchodu. V roce 1590 začalo Nizozemí ovládat baltický obchod a stalo se také významnou silou ve středomořském obchodu. Hlavními ekonomickými rivaly Nizozemí byly Francie, Španělsko a Anglie. Síla Nizozemí také pravděpodobně donutila Anglii a Francii zlepšovat vlastní ekonomickou situaci. Odsunem ekonomické dynamiky do severozápadní Evropy ztratily italské státy svou původní ekonomickou sílu a upadly do semiperiferní pozice. Severní Itálie měla podle Wallersteina výrazně horší geografickou polohu, než aby mohla být důležitou jako Nizozemí. Středozemní moře ohrožované arabskými útočníky bylo příliš odlehlé od nově vznikajících transatlantických obchodních vazeb.

Ve stejné době, kdy vzkvétá centrum, se na periferii začínají objevovat nejrůznější retardační tendence vyplývající z jejího podřízeného charakteru. Je to především známé druhé nevolnictví, které se objevilo ve východní Evropě ve stejné době, kdy sedláci v západní Evropě ztratili svůj poddanský status. Rozrůstal se tak ekonomický příkop mezi oběma částmi Evropy. I v této době existuje zámořský obchod, avšak jeho objem je natolik malý (jedná se především o luxusní zboží), že nelze hovořit o ekonomické integraci.

Druhá fáze

V této fázi (1640–1760) dochází jen k malé geografické expanzi a průměrné technické revoluci. Pro světový systém je charakteristická relativně malá míra inovace ve vědě a v ideových směrech se prosazují iracionální a mystické proudy jako baroko nebo pietismus. Světový systém v tomto období příliš neexpanduje, ale především se vnitřně přeskupuje. Severní a Jižní Amerika byly sice již periferií systému, ale Asie a Afrika zůstávaly mimo až do poloviny 18. století. Charakteristická je pro tuto fázi vzájemná konkurence Anglie, Francie a Nizozemí. Francie 17. století má podobný osud jako Španělsko 16. století. Její přepychové paláce a zámky jsou symptomy úpadku. Takto tezaurované bohatství podvazovalo budoucí ekonomický rozvoj země podobně jako v případě Španělska v 16. století. Období 1689 až 1763 je charakterizováno nepřetržitým francouzsko-anglickým nepřátelstvím, ze kterého vyšla nakonec vítězně Anglie a v roce 1760

dosáhla postavení síly dominující v systému. V tomto období také upadá moc Nizozemí, které není dostatečnou vojenskou silou, a jakmile jsou do systému integrovány další vzdálené kontinenty, ukazuje se, že výhodnější geografickou polohu pro existenci centra má v nových poměrech Anglie.

Tři nové národní státy vstoupily do světové ekonomiky jako semiperiferní mocnosti: Švédsko, Braniborsko-Prusko a severní kolonie v Americe. Pro Švédsko byly klíčem k úspěchu zásoby mědi. Prusko se přesunulo z periferie do semiperiferie v 18. stol. Bylo to podle Wallersteina způsobeno tím, že dokázalo vybudovat silnou státní mašinerii a že ve střední Evropě byl otevřen prostor pro novou velmoc. Prusko se jako nejchudší z německých států – vlastně ani nebylo německým státem (silná menšina Slovanů a Litevců) – stalo nakonec hegemonom a sjednotitelem Německa možná právě z těchto důvodů: v mocenském vakuu střední Evropy mohla na periferii nerušeně růst jeho moc, zatímco vyspělejší německé státy v centru se potíraly ve vzájemném konkurenčním boji. Takto posílené Prusko mohlo přestoupit z boje o hegemonu středovýchodní Evropy do role uchazeče o post hegemonu celé Evropy.

Třetí fáze (1760-1914)

Pro toto období je charakteristické začlenění zbytku světa do systému doprovázené úpadkem těchto zemí. Systém zažívá v této době vrchol své geografické expanze, která je dostatečným ventilem zabraňujícím vypuknutí závažnějších střetnutí mezi zeměmi jádra. V této době je pozoruhodný vzestup severoamerických kolonií z periferie až do pozice centra. Další závažnou změnou byla industrializace jádra světového systému. Ta započala již po roce 1760 ve Velké Británii a vyvrcholila zde v prvních desetiletích 19. století. V dalších zemích západní Evropy a v USA byla zahájena a vyvrcholila o několik desetiletí později. Průmyslová revoluce posílila rivalitu mezi Francií a Anglií a vedla k anglickému dosažení hegemonie v roce 1815 po porážce napoleonské Francie. Velká Británie si zachovala pozici hegemonu až do 80. let 19. století, kdy byla předstížena v objemu výroby Spojenými státy.

Ve stejném období, kdy Evropa zažívá nevídaný ekonomický růst (z indexu 34 v roce 1750 narostla západní Evropa na index 47 v roce 1800, 143 v roce 1860 a 481 v roce 1900), dochází nejen k relativnímu, ale také

k absolutnímu úpadku zemí, jež se později budou nazývat třetím světem. Hospodářství Číny a Indie přeměněné na periferii světového systému nejenže zaostává ze evropskou dynamikou, ale je také růstem Evropy systematicky ničeno. Mezi lety 1830 až 1860 pokleslo čínské hospodářství v absolutních číslech o 20 %. Indická ekonomika se od roku 1750 do roku 1900 zmenšila na jednu třetinu původního stavu a své úrovně z roku 1750 dosáhla až ve třicátých letech 20. století. Sto padesát let indické historie bylo jedním nepřetržitým poklesem. To je odvrácená stránka vzestupu světového systému.

Wallerstein tedy dokazuje, že Evropa zažila svůj ekonomický zázrak nejen díky technickým objevům vedoucím k industrializaci, ale také zničením alternativních světových protosystémů. Především indického a čínského. Čína, která vytvářela ještě v roce 1800 třetinu světové produkce, se do roku 1900 scvrkla na pouhých 6 % světové produkce a svůj nejhlubší úpadek zažila v padesátých letech 20. století, kdy tvořila pouhých 2,3 % světové produkce. Wallerstein dokonce hovoří o deindustrializaci těchto regionů a zdůrazňuje: „Kapitalistický světový systém vyvolal největší geografickou polarizaci bohatství a privilegií, jakou naše planeta dosud poznala.“ Od té doby podíl Číny na světovém hospodářství opět roste a existují prognózy, podle nichž se vrátí na pozici hospodářsky nejsilnější velmoci okolo roku 2015, tedy po více než 155 letech, kdy tuto zemi předstihla v míře produkce Anglie. Indie dosáhla svého historického minima okolo roku 1913, kdy poklesla z původních 25 % světové průmyslové produkce okolo roku 1750 na 1,3 %. Od roku 1913 také v případě Indie dochází k obdobím mírného ekonomického růstu na podílu světovém hospodářství střídaných obdobími stagnace. Jestliže je pravděpodobné, že se Čína v následujících desetiletích navrátí na ztracenou pozici, u Indie je pravděpodobnost podobného vývoje pro příští desetiletí minimální.

To, že se Čína nestala i po formální stránce součástí světového systému (nikdy neztratila na rozdíl od Indie svůj status formálně nezávislé země), je způsobeno především její hospodářskou, vojenskou i politickou silou, jež z ní učinily příliš velké sousto pro koloniální expanzi, ačkoli především po nezdařeném boxerském povstání v roce 1901 se vyskytovaly úvahy o přeměně Číny v kolonii.

Druhou zemí třetího světa, která si zachovala svůj nezávislý status a byla schopna zahájit urychlenou modernizaci, bylo Japonsko. Poté, co bylo v polovině 19. století donuceno opustit svou izolaci a otevřít se západnímu světu, dokázalo pozoruhodně rychlým tempem přejmout

západní technologie a zahájit vlastní industrializaci a modernizaci. Bylo to také Japonsko jakožto nejrozvinutější země mimo západní civilizační okruh, které první dokázalo porazit západní zemi – Rusko v roce 1905. To nebyla náhoda: Jako bylo Japonsko nejrozvinutější zemí mimo oblast západní civilizace, tak bylo Rusko nejméně rozvinutou zemí Západu. Vítězství Japonska u Cušimy bylo předzvěstí dalších vojenských vítězství zemí pozdějšího třetího světa nad Západem – zde je především třeba zmínit protikoloniální boje ve francouzské Indočíně a odrazení americké invaze do Vietnamu.

Podle Sandersona tkví schopnost Japonska provést urychleně a v zásadě vlastními silami industrializaci v jeho vlastních nábežích ke kapitalismu. Japonsko se prý podobalo Evropě svým rozeklaným pobřežím, mírným klimatem, geograficky rozmanitým reliéfem s převahou horských oblastí, což prý vedlo k rozdrobení politické moci podobně jako v Evropě a k vytváření prostředí příznivého pro rozvoj autonomních měst se silnou kupeckou vrstvou, která stojí v počátcích kapitalismu. Japonsko je prý důkazem, že pokud by kapitalismus nevznikl v Evropě, spontánně by se objevil v jiném regionu [Sanderson 1995: 256].

Světový systém ve dvacátém století – čtvrtá fáze od roku 1917 dodnes

Tím, že Evropa proměnila do 80. let 19. století většinu zemí okolního světa ve své kolonie, dochází k přeměně principu fungování hegemonie západoevropských velmocí ze hry se spíše nenulovým součtem, tak jak probíhala v 19. století ke hře s nulovým součtem. Jednotliví aktéři kapitalistického světového systému již nemají kam expandovat, a tak dramaticky vzrůstá pravděpodobnost jejich vzájemných konfliktů. Tato rivalita je v jádru základním vysvětlením vzniku válečných střetnutí první poloviny 20. století. Podle mnohých kritiků je v tomto bodě Wallersteinova teorie pouhou kopií Leninovy teorie o imperialismu jako nejvyšším stadiu kapitalismu: „Imperialismus je kapitalismus v takovém stadiu vývoje, kdy se vytvořilo panství monopolů a finančního kapitálu, kdy mezinárodní trusty přikročily k rozdělení světa a kdy bylo dokončeno dělení celého povrchu země mezi největší kapitalistické státy... Svět byl poprvé již úplně rozdělen, takže v budoucnosti může dojít jedině k novému dělení, tj. střídání ‚majitelů‘, nikoli však zabránění území bez ‚pána‘“ [Lenin 1954: 757].

Dílčí vysvětlení vzniku těchto válek tkví podle Wallersteina v distribuci ekonomické moci ve světě: ve světovém systému existuje vždy vedoucí jádrová mocnost, která zakládá svou pozici na ekonomické dominanci. Zároveň vždy existují velmoci, které touží získat status dominantní síly ve světovém systému a obvyklou cestou k uskutečnění toho snu je použití vojenské síly. Spíše než o první a druhé světové válce navrhuje Wallerstein hovořit o jednom třicetiletém globálním střetnutí s dlouhým obdobím příměří, které se vyznačovalo lokálními konflikty.

Británie ztratila v první polovině 20. století svou ekonomickou pozici a pokračovala ve svém úpadku až do dnešní doby. Spojené státy dosáhly nejvyššího HDP na světě už v r. 1880 a jejich relativní podíl na světové produkci rostl do vypuknutí světové hospodářské krize v roce 1929, kdy vyráběly 40 % světového hospodářského produktu. Maximální výše pak dosáhl po roce 1945, kdy se produkce USA vzhledem ke zničení západní Evropy pohybovala až okolo poloviny světové výroby. Wallerstein proto označuje Spojené státy za hegemonu až pro období po skončení druhé světové války.

Poválečné období

V letech 1945–1970 probíhá podle Wallersteina ve vývoji světové ekonomiky Kondratěvova fáze A, která se vyznačuje zvýšenou technologickou inovací, vzestupem ekonomiky a redukcí sociálních nerovností v zemích jádra, kde je budován silný sociální stát. Tyto skutečnosti vedou i v zemích periferie k iluzím o možnostech rozvoje, pokud získají politickou samostatnost a zahájí správnou modernizační politiku. První krok byl učiněn dekolonizací v 60. letech a následující desetiletí byla ve znamení mnohých pokusů o promodernizační politiku, která ovšem až na řídké výjimky selhávala a definitivně vzala za své po zahájení B fáze cyklu. Ta trvá v zásadě dodnes a vyznačuje se klesající mírou zisku, opětovnou polarizací vně vyspělých společností a zesílenou polarizací mezi jednotlivými národy. Součástí této fáze je krach modernizačních pokusů v Latinské Americe, východní Evropě a Africe. V zemích periferie přichází ke slovu nacionalismus a náboženský fundamentalismus, v zemích jádra neolibereální a neokonzervativní politika.

Ačkoli byl svět v letech 1945–1989, rozdělený na kapitalistický blok vedený USA a socialistický blok vedený SSSR, nazýván světem bipolárním, přísluší mu toto označení pouze z hlediska vojenských systémů. Z hle-

diska struktury ekonomiky měl svět v této době rovněž dva póly, tvořily je však USA a západní Evropa. Ekonomická váha socialistického bloku nebyla nikdy v konkurenci s těmito obry příliš významná. Navíc není jisté, zda lze hovořit o existenci dvou světových ekonomických soustav. Sovětský blok byl natolik integrován do kapitalistické světové ekonomiky, že jsme na rozpacích, zda pro něj lze používat název socialistický. Podle Wallersteina byla tato rovnováha výhodná pro obě supervelmoci a její zánik byl geopolitickou katastrofou nejen pro Sovětský svaz, ale také pro USA, neboť „zničil jedinou ideologickou zbraň, kterou USA mohly zabraňovat EU a Japonsku prosazovat vlastní zájmy“ [Wallerstein 1993: 4]. To, že sovětský blok koncem 80. let zanikl, nebylo podle Gundera Franka kvůli jeho vnitřním problémům, ale kvůli povaze světového systému, jehož byl vždy součástí [Gunder Frank 1994]. Polarizující tlaky světového systému, které byly slabší v poválečném období, zesílily v 70. letech a jejich výsledkem byl úpadek sovětského bloku a jak si ukážeme později i dalších regionů. Ekonomický úpadek byl pak ve východní Evropě následován pádem politických režimů.

Také ve dvacátém století pokračuje podle Wallersteina úpadek tzv. třetího světa. Od šedesátých let sice dochází k hospodářskému zázraku Japonska, ke kterému se v 70. letech přidávají další nově industrializované země východní Asie a v 90. letech také přímořské oblasti Číny. Ve stejné době však také dochází k dalšímu zaostávání Afriky, Indie a Latinské Ameriky. Publikace OSN říká, že poměr mezi HDP na obyvatele 20 % nejbohatších zemí světa a 20 % nejchudších zemí světa byl v roce 1960 30 : 1 a v roce 1989 již 59 : 1! V případě subsaharské Afriky se dokonce nejedná pouze o zaostávání v soutěži se Západem, ale o stálý pokles v mnoha ukazatelích: V řadě afrických zemí se umírá dříve, než tomu bylo před dvaceti lety, stoupá dětská úmrtnost, roste míra etnického násilí, stagnuje proces alfabetizace a snižuje se HDP na obyvatele, neboť tamní populace rostou rychleji než ekonomika.

Podobný absolutní pokles zažily v posledním desetiletí 20. století i další dva regiony světového systému: východní Evropa a Latinská Amerika. Oba tyto regiony se snažily v druhé polovině 20. století vymanit ze svého postavení semiperiferních zemí a v obou případech se to nezdařilo. Východní Evropa zvolila v letech 1945–1989 cestu spolehnutí se na vlastní síly a částečné izolace od kapitalistické ekonomiky. Výsledkem byla pozoruhodná industrializace a ekonomický růst především do sedmdesátých let, který mnohé autory sváděl k domněnkám, že sovětský blok může

perspektivně „dohnat a předejít“ nejnadvypělejší země světa [Wallerstein 1992: 87]. Po této „extenzivní“ vlně industrializace se plánované ekonomiky ukázaly jako neschopné přejít k „intenzivnímu“ pokračování industrializace a po dvou desetiletích stagnace vedly jejich vlastní hospodářské problémy k rozpadu této soustavy a k opětovné integraci do kapitalistického systému, kde jim byla vyhrazena tatáž role, v níž se nacházely na počátku svého pokusu: role semiperiferních zemí. Transformace východní Evropy přinesla většině těchto států rovněž absolutní pokles životní úrovně, průměrné délky života, porodnosti a vedla k rozpadu státních struktur vícenárodních zemí, k ožívování rasistických a nacionalistických proudů v tamější politice a k občanským válkám na Kavkazu a na Balkáně.

Příklad Latinské Ameriky není tak výrazný, ale i zde jsme byli v 60. a 70. letech svědky ekonomického poklesu. Těžkosti světové ekonomiky po ropných šocích a intervence globálních finančních institucí vedly k instalaci politických režimů preferujících cestu maximálního otevření cizímu kapitálu a závislosti ekonomiky na zahraničí, jež ovšem nevedla k hospodářskému růstu, ale naopak srazila hospodářskou úroveň těchto zemí. Příkladem je Brazílie. Počátkem 20. století tvořil vývoz kávy 75 % brazilského vývozu. V roce 1978 to ale bylo již jen 18 %. Hlavním exportním artiklem se staly produkty těžkého strojírenství, ocel a automobily. Ekonomický vzestup v letech 1960–1975 byl udivující a obvykle je nazýván brazilským zázrakem. V těchto letech byl ekonomický růst okolo 10 % ročně. Po ropných šocích došlo ale k poklesu ekonomiky spojené především s obrovským zadlužením Brazílie. V roce 1986 byl dluh Brazílie 82,6 miliard dolarů – tedy největší na světě. Dnešní Brazílie je semiperiferní zemí s poměrně nízkým HDP ve srovnání s vyspělými zeměmi. V roce 2002 měla Brazílie HDP 3060 dolarů na obyvatele, zatímco vyspělý svět vykazuje HDP nad 20 000 USD. Nerovnost příjmů se od roku 1960 zvýšila dramaticky. V tomto roce dostávalo nejvíce postavených 10 procent populace 40 % národního důchodu, zatímco spodní polovina jen 17 %. Do roku 1980 pobíralo horních 10 procent 51 % HDP, zatímco dolní polovina upadla na 13 %. Dnes pobírá nejbohatší desetina 48 % zatímco nejchudší desetina jen 0,7 %, což činí z Brazílie nejnerovnější zemí světa [Weltentwicklungsbericht 2002: 288].

Je třeba se ještě zmínit o tzv. asijských tygrech neboli NIC (nově industrializované země). Do poloviny 20. století se jednalo o chudé, periferní země, jež se od padesátých let začaly dramaticky rozvíjet. Často sice nedosáhly vysokého stupně národního důchodu, ale v mnoha jiných